

“İNSANİLİĞİN” OLUŞUMUNDA DİNİN ROLÜ

Vahdettin BAŞÇI*

“İnsan” kavramı, hem niteliği hem gerçekliği olan somut bir kavramdır.¹ İnsan düşünen, akıl yürüten, gülen, ağlayan, seven, korkan, güvenen, duygulu ve alet yapan, aleti kullanabilen, tarihi olan ve geçmişini bilen bir varlıktır. Bilim, sanat, edebiyat, alanlarının yaratıcısı olan insan; doğma, büyüme, beslenme, yaşlanma ve ölme özellikleriyle de diğer canlılara benzer.

Ancak İnsanı diğer canlılardan ayıran kendine has bir dünyası vardır. İnsanın akıl sahibi olduğu için diğer hayvanlardan ayrıldığı gerçeği Aristo’dan beri ifade edilmektedir. İnsan, aklı sayesinde ortaya koyduğu bilim ve ona dayalı teknoloji ile doğaya hakim olmakta ve ondan daha çok faydalanmaktadır. Her geçen gün var olanları daha iyi tanıyıp medeniyetini daha ileri götürmektedir.

Aklını kullanarak olumlu şeyler yapan insan, aynı zamanda olumsuzluklar da meydana getirebilmektedir.²

İnsan aynı zamanda bilen, yapıp eden, değerleri duyan, tavır takınan, önceden gören, önceden tayin eden, isteyen, ideleştiren, çalışan, eğiten, eğitebilen, devlet kuran, inanan bir varlıktır.³

Demokrasi, özgürlük, eşitlik, hak, adalet, barış, kardeşlik, sevgi, hoşgörü, “insanlık” gibi kavramlar da insan dünyasına aittir. İnsan bu kavramları doğal çevresinde hazır bulmamıştır. Bunları aklıyla kendisi üretmiştir. Bunlar ancak insanın olduğu yerde insanın ortaya koyduğu değerler olarak vardır.

İnsanın manevi çevresinde, din, ahlâk ve hukuk gibi kurumlar bulunur. Bu kurumlar, insan faaliyetlerini sınırlayıcı, düzenleyici kurallar koyarlar. Bu kuralların insan için gerekliliği yine onun doğasından kaynaklanmaktadır. İnsanın bunlarsız yaşaması, insandan başka bir varlık olması anlamına gelir.⁴

İnsan hür bir varlık olduğu için aklını hem olumlu, hem olumsuz faaliyetlerde kullanabilir.

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi.

¹ Prof. Dr. Necati Öner, *Klasik Mantık*, Ankara 1982, s.18 vd.

² Prof. Dr. Necati Öner, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, Ankara, 1999, s. 224; Prof. Dr. Erol Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, İst.1995, s.28 vd.

³ Prof. Dr. Takıyettin Mengüşoğlu, *Felsefi Antropoloji*, İst.1971, s.64 vd; Prof. Dr. Erol Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, s.97 vd.

⁴ Prof. Dr. Necati Öner, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, s.224

Fert hürriyetinin sınırlandırılması, din, devlet, ve kollektif bilinç tarafından yapılır. Böylece insan, din, devlet ve ahlak kuralları içerisinde yaşama durumuna gelir. Bu kurallarla değerler ortaya çıkar. İnsanın manevi çevresini işte bu kurallar oluşturur.

Değerler dünyasının meydana getirdiği olumlu ve olumsuz kavramlar vardır. Olumlu kavramlar, insanın hayrına delalet eden halleri; olumsuzluklar ise kötülüğüne olan halleri ifade ederler. Bu kavramlara şu örnekleri verebiliriz.

Olumlular: Sevap, dürüstlük, saygı, merhamet, yardım, utanma, iffet, fedakarlık, hak vb.

Olumsuzlar : Günah, Ayıp, müstehcenlik, saldırganlık, hırsızlık, fuhuş, yalan vb.

Olumlu kavramların ifade ettiği faaliyetler, "İnsani" (human) kelimesi ile adlandırılır. Olumsuzlar da (inhuman) insan faaliyetleridir. Ama "insani" teriminin yalnız olumlular için kullanılması insandan bekleneni, insanda bulunması gerekli olanı belirtmek içindir.

İnsanı diğer hayvanlardan ayıran da bu "insani" faaliyetlerdir⁵

"İnsani" ve "gayri insani" (human-inhuman) deyimlerini sık sık kullanırız. Bir işkenceyi gayri insani, bir düşküne yardımı insani olarak vasıflandırırız. Başka ifade ile, birinci hal için "Bu insana yakışır mı?" ikinci hal için "İşte insana yakışan budur" diye tepki gösteririz. Buradan şu anlam çıkar; insan eylemlerinde bir kısmını ona yakıştırıyoruz, bir kısmını ise yakıştırmıyoruz. Öyle ise idealize edilmiş bir insan tipi vardır ve insanla hareketlerinin o tipe uygun olmasını arzu ediyoruz.

Bu örnek olabilecek insan tipine Sartre karşı çıkıyor. Ona göre, örnek alınabilecek genel bir insan tabiatı yoktur. İnsan her an insanı meydana getirmektedir. İnsanın her hareketi insanidir. Gayri insani bir hareket yoktur. Onun ifadesi ile " savaştan gaddar durumu, en büyük işkenceler, gayri bir durum yaratmaz, gayri insani bir durum yoktur".⁶

Halbuki savaş toplumların birbirlerine isteklerini kabul ettirmek için zor kullanmalarıdır. Savaşların birden fazla sebebi vardır, fakat hepsinde de zor kullanma, yani kaba kuvvete başvurma esastır. Bu yüzden savaş, prensip olarak ahlâka ve insaniliğe aykırı bir harekettir, çünkü insan münasebetlerini maddi kuvvete dayandırmaktadır. Ahlâkın amacı, insan hayatını herkesin ortaklaşa kabul ettiği kurallara dayandırmak olduğu halde, savaş bu kuralların kuvvetli olan tarafından zayıflara kabul ettirilmesi anlamına gelir. Fakat savaşın ahlaki davranışı ortadan kaldırır nitelikte olması, savaşan insanların ahlâk dışı davranışları gerektiği demek değildir. Bir taraf haksız bir savaş çıkarabilir, ama buna karşı çıkmak ve savaşa katılmak ahlâkı korumamın bir gereği olur.

Savaş, insanlar arasındaki kavganın milletler çapında büyütülmüş olanıdır. Kavga ya dökülen anlaşmazlıklarda ahlâkın gereği ne ise savaşta da onu yapmamız beklenir. Ahlâklı bir insan kuvveti en sonra kullanmayı düşünür, kullanırken de kişisel duygular-

⁵ A.g.e., s. 224.

⁶ Prof. Dr. Necati ÖNER, İnsan Hürriyeti, Ankara, 1990, s.38.

dan ziyade toplumun emir ve yasaklarını gözönünde tutar. İş bu safhaya gelince, kuvvette kuvvetle karşı koymak ahlâkî bir davranış olur. Bazı kimseler ve bazı felsefeler barışçı davranışa o derece tutkuyla bağlanmışlardır ki bunlar kendilerine yapılan şiddete karşılık vermez ve pasif davranmakla karşı tarafı da barışa iteceklerini düşünürler. Bu düşünce tamamen yanlış değildir, fakat ahlâkî bu şekilde koruyamayız. İnsan sadece kendinden değil, bütün toplumdaki sorumludur. Bize yapılanı kişisel olarak affetsek bile o hareket toplumun ahlâkına ve hukukuna karşı işlenmiş bir suçtur, bu yüzden mutlaka karşılık görmesi gerekir. Nitekim hukuk sistemlerinde kişisel şikayete bağlı olmayan, sırf kamu hakları gözönünde tutularak verilen cezalar vardır.

Savaşı önlemenin en etkili yolu insanlara barışçı bir ahlâk terbiyesi vermek, kuvvette başvurmayı gerektiren halleri ortadan kaldırmaktır.

Savaşın tek bir nedeni olsaydı, belki insanlar bütün güçleriyle o nedeni ortadan kaldıracaklardı. Fakat bugüne kadar geçirmiş olduğumuz deneyimler, insanlar arasında bilgi, inanç, iktisadi seviye, hayat tarzı, coğrafi bölge vs. bakımından meydana gelen ayrılıkların hiçbir zaman tam olarak giderilmeyeceğini göstermiştir. Bu ayrılıklar devam ettikçe insanlar ve toplumlar arası ihtilaflar sürüp gidecektir. Ancak bu ihtilafları savaşa yol açmayacak bir seviyede tutmamızda tamamen imkansız değildir. Bazı kimseler, bunun için savaşa kalkışanları engelleyecek kadar bir kuvvet bulundurmaya, barışın garantisini saymaktadırlar. Karşı tarafı savaştan caydıracak kadar kuvvetiniz olursa barış sizin elinizdedir.

Savaşın en kötü tarafı insanların ölümüne ve ülkelerin yıkılmasına yol açmasıdır. Savaş doğrudan doğruya ahlâkî ve bütün toplum düzenini yıkıcı bir etki yapmaktadır. Ahlâka en çok zarar veren durum, insanların tıpkı hayvanlar gibi sadece karın doyurma ve hayatta kalma endişesine düşmeleridir. Rüşvet, vurgunculuk, jurnalcılık, yalancılık, fuhuş gibi ahlâksızlıklar bilhassa savaş zamanında görülür. Çünkü savaş bütün ahlâkî kontrol mekanizmalarını tesirsiz hale getirmektedir. Bu arada bir çok kimselerde ahlâkî vasıfların kuvvet kazandığı da görülebilir, insanlar daha çok fedakar ve daha yardımsever olabilirler. Fakat savaşın uzun vadede getirdiği felaketler bütün bu "insani" vasıfları bile eritecek derecede ezicidir. Bu acıları, mağlup olan milletler daha iyi bilirler.

Barış, ahlâkın başlıca amaçlarından biridir, ama tek amacı değildir. Barış, insanları daha mutlu kılacak işlerin yapılması için gerekli olan ortamı sağlar, yoksa kendi başına mutluluk vermez.

Savaşta ahlâk-dışı davranmanın bir tarafa kazanç getireceğini söylemek çok zordur. Şiddetin daima şiddet doğuracağını hesaplamayanlar, savaşıkları milletin bütün kin ve nefretini uyandırarak, asker olmayanlarında kendilerine aktif birer düşman kesilmesine yol açarlar. Geçmiş devirlerin istila hareketlerinde şiddet kullananlar hep karşılık görmüş, girdikleri yerde ahlâklı davrananlar ise pek sevilmeseler bile mukavemet görmüşlerdir.⁷

⁷ Prof. Dr. Erol GÜNGÖR, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*. s. 185 vd.

İnsan hareketlerinde tam anlamıyla hürdür. Hiç bir şey ona yol göstermez. Bir ölçü, bir kriter yoktur. Sartre'in fikirleri ve kontrolsüz bir hürriyet anlayışının ifadesidir. Sınırsız bir hürriyetin olamayacağı, sınırlamanın ilahi ve beşeri otoriteler tarafından yapıldığı gerçeğidir. İşte bu sınırlamalar ideal insan tipini tayin eder. İdeal insan tipinin varlığını kollektif bilinç telkin eder ve ferde kabul ettirir. Bu tipin nitelikleri ahlâk alanını oluşturur. İdeal insan tipi, genel hatları ile bütün toplumlarda aynıdır. Bu yüzden bu tipin nitelikleri evrenselidir.⁸

Bu nitelikler; dürüst olma, yardım etme, başkasına zarar vermeme, saygılı olma vs. gibi insan davranışları ile ilgili iyi ve doğruyla eş anlamlı olarak kullanılır.

Ahlâk alanında her doğru veya iyi hareketin karşıtı vardır. Dürüst-dürüst olmayan, saygılı-saygılı olmayan vs. gibi. İnsan eylemlerinin bir kısmı ahlâka ilişkindir. Ahlâksal eylemlerin iyi ya da kötü gibi değerlendirilmesi, insanın etik bir varlık oluşunun göstergesidir.

İnsana ait etik değerlerin çoğu, ahlâksal davranışlar sonucu ortaya çıkar. Bu değerlerden bazıları şunlardır: Sevgi, saygı, güven, dürüstlük vs.

Sevgi	Sevgisizlik
Saygı	Saygısızlık
Güvenilirlik	Güvenilir olmamak
Erdem	Bencilik
Dürüstlük	Erdemsizlik
Hoşgörü	Saldırganlık
Sorumluluk	Sorumsuzluk

Etik değerler olarak belirlenen değerlere ters düşen, olumsuz etik dışı değerlerden de söz edilebilir.

İnsan, bu kavram çiftlerinin her iki halinin yani olumlu ve olumsuz hallerinin ifade ettiklerini yapma gücündedir. Hür olması bunu mümkün kılar. İşte ahlâk kuralları olumsuzların yapılmasını, olumsuzların yapılmamasını emreder.⁹

"İnsani" ve "gayri insaniyi" ferdi ahlâk yönünden incelediğimiz zaman bir takım emirler ve yasaklarla karşılaşırız: Doğru ve iffetli olma iyi; yalan ve iffetsiz olma kötüdür. Yumuşaklık, ölçülü olma, güzel işler yapma, iyi niyetli olma iyi; kaba ve sert olma, ölçü dışına çıkma, kötü işler yapma, iyi niyetli olmama kötüdür.¹⁰

"Sosyal ahlâk yönünden de insana yakışan budur" dediğimiz zaman şunlar aklımıza gelir: İnsanlar arasında barışı yerleştirmek iyi; bozgunculuk yapmak kötüdür. Affetmek, kötülüğü iyilikle karşılamak iyi; kin ve nefret dolu olmak kötüdür. Bilgiyi, dostlu-

⁸ Jean Paul Sartre, Varoluşçuluk (Existentialism), çeviri Asım Bezirci, İst.1996, s.86, Karş. Prof. Dr. Necati Öner, Felsefe Yolunda Düşünceler, Ankara, 1999, s.447.

⁹ Prof. Dr. Necati Öner, Felsefe Yolunda Düşünceler, Ankara, 1999, s. 448; Prof. Dr. Erol Güngör, Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak, s.68, 105.

¹⁰ M. A. Draz, Kur'an Ahlakı, çev: Prof. Dr. E. Yüksel, Prof. Dr. Ünver Günay, İst. 1993, s.371 vd.

ğu, konukseverliği, sevgiyi, cömertliği yapmak iyi; cehaleti, düşmanlığı, sevgisizliği, cimriliği yaymak ise kötüdür, deriz.¹¹

“İnsaniliğin” oluşumunda dinin önemli bir rolü vardır. Tanrıya karşı yapılması emredilen ödevler, yapılmaması da gereken yasaklar vardır. İşte İnsaniliğin oluşumunda bunların büyük rolü vardır.

Ahlâki davranışın esaslarından pek çoğu dinden gelmektedir. Din Ahlâki hayatımızın en büyük kaynaklarından biridir.

“İnsaniliğin” Kur’ân da geniş bir boyutu vardır. Bu anlamda Kur’ân da insanilikle ilgili şu kavramlar vardır: Adalet, affetmek, ahde vefa, Allah’a tevekkül, arabulma, barış, bilgili olma, cömertlik, çalışmak, doğruluk, emanete riayet, hoşgörü, insanları bağışlamak, sevgi, yardımlaşma, kardeşlik, merhamet, temizlik, alçak gönüllü olmak, nimete şükür vb. “Gayri insanilik” le ilgili olarak da şu kavramlar vardır: Zulüm, adam öldürmek, aldatmak, başa kalkmak, cehalet, cimrilik, yalancılık, düşmanlık, fesatçılık, fitne, iffetsizlik, gıybet, haset, kin, taassup, hırsızlık, hilekarlık, riya, iftira etmek, intikam almak vb.

Ahlâk kuralları, insanın hürriyetini, olumsuz yönde kullanmaması için sınır koyar. İnsanın akıl sahibi oluşu, toplum içinde yaşama zorunda bulunuşu ve hür oluşu böyle bir sınırlamayı gerekli kılar.

Böyle bir durum yalnız insana özgüdür. Diğer hayvanların iç güdüye bağlı olan hareketleri bir sınır konmadan tabii şekilde seyrederek. Onların şu veya bu hareketi seçme imkanı yoktur.” Gayri insani” bir durum bulunmaz. Hayvanlar için ideal bir tip yoktur. İnsanın seçme imkanı olduğundan kendi idealine uygun olanı seçmesi beklenir. Seçilen ahlâki iyidir. Neyin iyi olduğunu ferde telkin eden kolektif bilinçtir.

Kolektif bilincin telkin ettiği iyi veya kötü neye göre tespit edilmiştir? Bu soru ahlâkın menşei ile ilgilidir. Ahlakın menşei ile ilgili olarak düşünürler farklı teoriler ileri sürmüşlerdir. Bu görüşler iki grupta toplanır. 1- Aşkın Varlığa dayalı teoriler. 2- İnsana bağlı teoriler. Ahlakın temelini insanda arayan görüşlerin bir kısmı insanın aklına, bir kısmı insanın sezgisine, bir kısmı da duygusuna dayanır.

İdeal insanın niteliklerini belirleyen ahlâk kuralları evrenselidir.¹²

Evrenselliğin en sağlam bir şekilde ortaya çıkması, ancak onun insanı aşan bir varlığa dayanması ile mümkün olur. İnsanın Allah’a olan sorumluluğu, beşeri bir otoriteye olan sorumluluğundan daha güçlüdür. Çünkü birincisinde ebedilik fikri vardır ve Allah mutlak bir varlık olduğundan ondan herhangi bir eylem (fiil) saklanamaz, böylece eylemin gerektirdiği yaptırımdan kaçmak mümkün olmaz. Böyle bir duygu, inanan insanın ahlâk kurallarına bağlı olmasını güçlü kılar.

Ahlâk alanında doğru ve yanlış, iyi ve kötüyü telkin eden her ne kadar kolektif bi-

¹¹ M. A. Draz, Kur’ân Ahlâki, s. 393 vd.

¹² Prof. Dr. Necati ÖNER, Felsefe Yolunda Düşünceler, s. 448; Prof. Dr. Erol GÜNGÖR, Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk, s. 115.

linçse de, bu değerlerin tesbit ve kolektif bilince malolmasında aşkın varlığı, başka ifade ile dini aramak gerekir. Ahlâk alanında iyi ve kötünün evrensel değer kazanmasında ferdi tecrübe yetmez. Fert veya toplumun tecrübesi ile kazanılmış iyi ve kötüler de vardır; fakat bunların geçerliliği yoktur, ferdi veya yöresel kalırlar. İşte insandan beklenen evrensel nitelik taşıyan genel ahlâk kurallarına uymasındır. Bu isteme, ferdin davranış ve hareketlerini olumlu yöne yöneltmek için bu alandaki hürriyetinin sınırlandırılmasıdır.

İnsan hürriyeti, yalnız ahlâk kuralları için sınırlanmaz. Bunun yanında beşeri otoritelerin koyduğu sınırlara uyma beklentisi de vardır. Bu beklenti ferdin mensup olduğu sosyal çevre veya çevrelerin gerekli gördüğü kurallara uyma beklentisidir. Ferdin bir aileye, bir millete, bir mesleğe mensup olması, vatandaş veya arkadaş olmasından dolayı ondan beklenenler vardır. Ferdin iyi bir aile reisi olması, iyi bir evlat olması, iyi bir vatandaş olması, iyi bir meslek sahibi olması vs. çevresinden beklenen hallerdir. Öyle ise ferte, ilkin insan olması nedeniyle genel ahlâk kurallarına uyması ve bir sosyal guruba dahil olması içinde, o grubun kurallarına uyması beklenir. Bu kurallardan ahlâka ait olanlar ilahi otoriteye dayandıkları için evrensel, diğerleri beşeri otoritelere bağlı olduklarından yöreseldir.¹³

İnsanların değerlere bağlılığı, ya onlara doğrudan doğruya inanmakla, hasbi olarak bağlanması ile ya da onların getirdikleri yaptırımlardan korkması ile olur. Değerler, asıl gücünü yaptırımı değil de karşılıksız olarak onlara gönülden bağlılıkla gösterir. Bu açıdan bakılınca en sağlam değerlerin dini değerler olduğu görülür. Dini değerlerin bu niteliği, Mutlak Varlık ve ebedi hayat fikrine dayanmış olmalarından gelir. Değerlerin yıkılmasının en önemli nedeni mutlak varlıksız, bir hürriyet anlayışında aranmalıdır.¹⁴

Ayrıca, günümüz toplumlarındaki sanayileşme ve hızlı teknolojik değişme ve ilerlemeler batı toplumlarında olduğu gibi bizde de mevcut değer ve "insanilik" anlayışını olumsuz yönde etkileyerek, insanı büyük çalkantılar içinde adeta yalnız bırakmaktadır.¹⁵

Hürriyetlerin sınırını, daha doğrusu hürriyet hakkını kullanma alanının sınırını çizen üç otorite vardır. 1- Mutlak Varlık 2- Devlet 3-Kollektif Bilinç.

Allah, aşkın ve mutlak bir varlık olduğu için koyduğu sınır sabittir, değişmez. O'na inanan insan için söz konusudur. Dayandığı otorite nedeniyle insan için en önemli hürriyet, din hürriyetidir. Diğer iki otorite, insanla ilgilidir. Bunların sınırladığı alan sabit değil, değişkendir.

Hürriyetleri sınırlayan kuralları aşmak suçtur. Her suçun bir yaptırımı vardır. İnsan bu sınırı aşmakla onu koyan otoriteye karşı sorumlu olur. Mutlak varlığın çizdiği sınırı aşmak günah, devletin çizdiği sınırı aşmak suç, kolektif bilincin çizdiği sınırı aşmak ayıptır.¹⁶

¹³ Prof. Dr. Necati Öner, Felsefe Yolunda Düşünceler, s. 449 vd.

¹⁴ A. g. e., s.228 vd.

¹⁵ Prof. Dr. Orhan Türkdoğan, Türk Toplumunda Yeni Dini Hareketler ve "Cemaatleşme", Ankara Üniversitesi Dergisi, Özel Sayı (Cumhuriyetin 75.Yılı Dönümüne Armağan) Ankara, 1999, s. 65.

¹⁶ Prof. Dr. Necati Öner, Felsefe Yolunda Düşünceler, s. 339.